

(Pijpaarden) beeldjes uit Gorinchem

Jan van Oostveen

Jan van Oostveen
Specialistisch Archeologisch Onderzoek
<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>

Colofon

Auteur: Jan van Oostveen

Foto's: Jan van Oostveen

Versie: 1.1

Datum: Juli 2011

e-mail: kleipijp@xs4all.nl

Website: <http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>

Versie	Reden uitgifte
1.0	Initiële versie
1.1	Steengoed beeldje (cat. nr. 5) en beeldje met afbeelding Christus (cat. nr. 4) toegevoegd.

Voorpagina: Laat 17de/ begin 18de eeuwse mal voor de productie van pijparden beeldjes. Bodemvondst Gorinchem.

© 2011, Jan van Oostveen, Tiel.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder de schriftelijke toestemming van de auteur.

No part of this edition may be reproduced in any form by print, photocopy, microfilm or any other means, without written permission of the author.

Inhoudsopgave

Colofon	2
Inhoudsopgave	3
1. Inleiding	4
2. Productieplaatsen en producenten	4
3. Gorinchemse mallen	4
4. Pijpaarden beelden	5
Heiligenbeelden	5
Patacons	5
Speelgoed / beeldjes	5
Pijpaarden fluitjes.....	5
Geraadpleegde literatuur	6
Catalogus	7
Mallen.....	8
Patacons	11
Speelgoed / beeldjes	12

1. Inleiding

Pijpaarden beeldjes danken hun naam aan het materiaal waarvan deze voorwerpen zijn vervaardigd. Toch zijn deze beeldjes soms ouder dan de vroegste laat 16de eeuwse tabakspijpen die van dit materiaal zijn gemaakt. Zelfs Romeinse beeldjes gemaakt van pijpenaarde zijn bekend.

Pijpaarde wordt niet in Nederland aangetroffen. Het betreft een importproduct en werd onder andere geïmporteerd uit Engeland, Schotland, het Duitse Westerwald en de regio rondom de Belgische plaats Andenne (Maasgebied).

2. Productieplaatsen en producenten

Het heeft er alle schijn van dat pijpenaarden (heiligen)beeldjes in vele steden zijn vervaardigd. De oudst bekende vondst van mallen van een heiligenbeeld maker zijn afkomstig uit Utrecht¹. Toen in 1844 de wallen ter hoogte van de Tolsteeg werden geslecht kwamen hierbij vele mallen voor de productie van pijpenaarden beelden te voorschijn. Bekend is dat deze wallen rond 1530 zijn ontworpen waardoor de conclusie gerechtvaardigd lijkt dat deze mallen tenminste uit het eerste kwart van de 16de eeuw stammen. De heiligenbeelden uit dit vondstcomplex zijn tussen de 5 en 50 cm hoog en dragen afbeeldingen van Maria, Catharina, Barbara en Petrus.

Na de vondst van deze Utrechtse mallen zijn ook in andere steden mallen voor de productie van pijpenaarden beelden aangetroffen. Voorbeelden hiervan zijn vondsten uit Leiden², Rotterdam³ en Gorinchem⁴.

Pijpaarden heiligenbeelden werden ook in de ons huidige omringende landen geproduceerd. Zo zijn o.a. producten uit Antwerpen⁵ maar ook uit het Duitse Augsburg⁶ bekend.

Vanaf de 17de eeuw werd ook kinderspeelgoed en kopieën van Delftse beeldjes, in pijpenaarde uitgevoerd. Daarnaast werden pijpenaarden fluitjes geproduceerd.

Tot in de 20ste eeuw zijn pijpenaarden beeldjes geproduceerd. Bekend is dat deze producten in deze periode door pijpenmakers in het Duitse Westerwald als bijproduct werden gemaakt. Dit omdat de pijpenmaker zijn hoofd niet boven water kon houden met de productie van alleen tabakspijpen.

Niet alleen in de 20ste eeuw maar ook in 17de eeuw en de 18de eeuw zijn er aanwijzingen dat pijpenaarden beeldjes door pijpenmakers zijn geproduceerd.

Zo zijn diverse pijpenaarden beeldjes die worden toegeschreven aan de Goudse pijpenmaker Jan Boot, bekend⁷. Maar ook van de Goudse pijpenmaker Jan Bos is een speelgoed product bekend. In dit geval een pijpenaarden kanon.

Niet alleen Goudse pijpenmakers produceerden deze beeldjes. Uit de pijpenstort van de Gorinchemse pijpenmaker Jan Ophuyzen (1775-1800) is namelijk ook misbaksel van een pijpenaarden beeldje bekend⁸.

3. Gorinchemse mallen

Het is bijzonder dat inmiddels 4 terracotta mallen voor de productie van pijpenaarden beelden uit Gorinchem bekend zijn. Het oudste exemplaar is gebruikt voor de productie van heiligenbeelden en is onder andere afgebeeld in het boek "in Gorcum gebakken"⁹. Deze mal kan in de eerste helft van de 16de eeuw gedateerd worden.

Binnen de Werkgroep Archeologie van de gemeente Gorinchem zijn nog 3 fragmenten van mallen ten behoeve van de productie van pijpenaarden beelden aanwezig. Deze mallen zijn aangetroffen op de Kortendijk nummer 39 en zijn bedoeld om pijpenaarden figuren te produceren. Deze mallen kunnen globaal gedateerd worden in de periode 1650-1750.

¹ Dingemans, 1921.

² <http://www.museumkennis.nl/lp.rmo/museumkennis/i000276.html>

³ Zie bijvoorbeeld <http://collectie.museumrotterdam.nl/objecten/15483-A-B>.

⁴ Ostkamp, 2003, p. 57.

⁵ Geyskens, 2002.

⁶ Hermann, M., 2004.

⁷ Faas, 2009.

⁸ Ostkamp, 2003, p. 62.

⁹ Ostkamp, 2003, p. 57.

4. (Pijpaarden) beelden

Binnen de pijpaarden beelden wordt een onderscheid gemaakt tussen heiligenbeelden, patacons, speelgoed en fluitjes.

Heiligenbeelden

De hierboven beschreven Gorinchemse beeld toont een heilige met een boek in zijn hand. Vooralnog is onduidelijk welke heilige het betreft aangezien er vele heiligen bekend zijn die met een boek worden afgebeeld.

Daarnaast bevinden zich in het depot een tweetal heiligenbeelden. Het betreft een Christusbeeld (GOKS01) en een beeld mogelijk van de Heilige Barbara (23426V8). Laatstgenoemde is een zeldzaam steengoed exemplaar.

Patacons

Pijpaarden beeldjes waarvan de achterkant vlak is afgesneden worden in de literatuur patacons genoemd.

Patacons zijn pijpaarden brood of koekversieringen¹⁰ die bij feestelijke gelegenheden werden meegebakken. Een voorbeeld van dit gebruik is te zien op een schilderij die wordt toegeschreven aan Hans Francken (1581-1626) genaamd "Winterstilven met pannenkoeken, wafels en duivekater"¹¹.

Speelgoed / beeldjes

Het overgrote deel van de pijpaarden beeldjes uit de 17de/18de eeuw, betreft goedkope kopieën van populaire Delftse beeldjes of speelgoed.

Binnen de collectie van de werkgroep bevinden zich twee schapen die afkomstig zijn van de opgraving op het Kazerneplein. Dit zijn overigens niet de enige twee speelgoed pijpaarden schapen die in Gorinchem zijn aangetroffen. In de collectie van R. Krielaart bevindt zich namelijk een vergelijkbaar exemplaar¹².

Kenmerkend aan deze Gorinchemse schapen is de spitse neus.

Daarnaast bevinden zich in deze collectie de gebruikelijke beeldjes van manspersonen¹³. Eén persoon (vondstnummer KP-97-860) heeft een hoed in de hand. Onduidelijk is of hier een specifiek persoon is afgebeeld.

Het andere exemplaar (vondstnummer BH-96-VTW-82) toont wederom een manspersoon. In dit geval heeft de man een commandostaf in één hand en in de ander hand een handschoen. Vermoed wordt dat de persoon van dit beeldje Michiel de Ruyter voor stelt.

Afbeelding van Michiel de Ruyter in de Atlas Bleau – van der Hem. Bron: www.wikipedia.nl.

Pijpaarden fluitjes

Vooralnog zijn er geen pijpaarden fluitjes uit Gorinchem bekend.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld Bartels, 2003.

¹¹ Collectie Koninklijke Musea voor Schone kunsten, Brussel.

¹² Ostkamp, 2003, p. 59.

¹³ Zie bijvoorbeeld Friederich, 1967, p.58 en Van Oostveen, 2010, p.22.

Literatuur

- Bartels, M., W. von Ende en D. Schütten, 2003. Broodversieringen uit de Koekstad, achtiende-0eeusw patacons uit een kuil aan de Polstraat te Deventer. In: Westerheem, 52ste jaargang, nummer 3, p. 95-107.
- Dingemans, W.J., 1921. Pijpaarden Beeldjes. In Elsevier's geïllustreerde maandschrift, jaargang 31, deel 62, p. 169 e.v.
- Faas, K., 2009. De bazuinblazer van Jan Boot. In: Pijpelogische Kring Nederland, 31ste jaargang, nummer 124, p. 2116-2119.
- Friederich, F.H.W. en W. Conijn, 1967. Beeldenstorm in pijpaaarde. In: Westerheem, p. 57-63.
- Geyskens, E., 2002. Beelden en plaketten uit pijpaaarde uit Antwerpen. In: Berichten en rapporten over Antwerps bodemonderzoek en monumentenzorg, nummer 5, p. 9-114.
- Hermann, M., 2004. Neues von den Augsburgers „Bilderbäckern“. In: Knasterkopf, band 17, p. 27-40.
- Oostveen, J. van, 2010. De collectie Annie Gerritsen. Tabakspijpen en pijpaaarden beelden. Versie 1.0. Interne rapportage Bureau Monumentenzorg en Archeologie gemeente Dordrecht.
- Ostkamp, S., 2003. Gebed in eenvoud. Gebruik en productie van pijpaaarden beelden in Gorcum. In: H. van den Berge e.a.:In Gorcum gebakken; aardewerk kleipijpen wandtegels. P. 56-63.

Catalogus

Voor de beschrijving van de producten wordt een uniforme systematiek gehanteerd conform het "Deventer" systeem. Typenummers zijn niet uitgedeeld. Prioriteit lag in eerste instantie bij het documenteren van de vondsten. De gehanteerde uniforme beschrijving is als volgt:

Beschrijvingssystematiek

1. Inventarisnummer
2. Typenummer
3. Datering
4. Afmeting zonder addities [cm]
 - 5a. Baksel
 - 5b. Oppervlaktebehandeling
 - 5c. Decoratie
 - 6a. Voet
 - 6b. Addities
 - 6c. Divers
7. Naam
8. Herkomst
9. Literatuur

Mallen

Catalogusnummer 1.

1. MV-81; Gorinchem,
Kortendijk 39
- 2.
3. 1650-1750
4. / 4,5 / 1,5
- 5a.
- 5b.
- 5c. Manspersoon
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Mal
- 8.
- 9.

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Catalogusnummer 2.

1. MV-81; Gorinchem,
Kortendijk 39
- 2.
3. 1650-1750
4. / 4,5 / 1,5
- 5a.
- 5b.
- 5c. Manspersoon
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Mal
- 8.
- 9.

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Catalogusnummer 3.

1. MV-81; Gorinchem,
Kortendijk 39
- 2.
3. 1650-1750
- 4a. / 3,5 / 1,5
- 5a.
- 5b.
- 5c. Manspersoon
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Mal
- 8.
- 9.

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Heiligenbeeldjes

Catalogusnummer 4.

1. GOKS01
Gorinchem, Krijtstraat
- 2.
3. 1400-1700
- 4a.
- 5a. Pijpaarde
- 5b.
- 5c. Christus
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Beeld
- 8.
- 9.

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Catalogusnummer 5.

1. 23426V8
Gorinchem,
Rosmolensteeg
- 2.
3. 1400-1600
- 4a.
- 5a. Steengoed
- 5b.
- 5c. Heilige met kelk
en toren?.
Mogelijk de
heilige Barbara.
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Beeld
8. Duitsland,
Siegburg
- 9.

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Patacons

Catalogusnummer 6.

1. BH-96-V13-25
Gorinchem, Blijenhoek
- 2.
3. 1600-1750
- 4a. / 0,8 / 0,3
- 5a. Pijpaarde
- 5b.
- 5c. Christuskind
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Patacon
- 8.
9. Ostkamp, 2003, p. 60

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Speelgoed / beeldjes

Catalogusnummer 7.

1. KP97-S72-V401;
Gorinchem, Kazerneplein
- 2.
3. 1650-1750
- 4a. 5,0 / 3,5 / 2,0
- 5a. Pijpaarde
- 5b.
- 5c. Schaap
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Speelgoed
- 8.
9. Ostkamp, 2003, p. 59

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Catalogusnummer 8.

1. KP97-S72-V402;
Gorinchem, Kazerneplein
- 2.
3. 1650-1750
- 4a. 5,0 / 3,5 / 2,0
- 5a. Pijpaarde
- 5b.
- 5c. Schaap
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Speelgoed
- 8.
9. Ostkamp, 2003, p. 59

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Catalogusnummer 9.

1. KP-97-860
Gorinchem, Kazerneplein
- 2.
3. 1650-1750
- 4a. / 2,5 / 1,0
- 5a. Pijpaarde
- 5b.
- 5c. Man met hoed
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Beeldje / speelgoed
- 8.
- 9.

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)

Catalogusnummer 10.

1. BH-96-VTW-82
Gorinchem, Blijenhoek
- 2.
3. 1650-1750
- 4a. / 2,5 / 1,0
- 5a. Pijpaarde
- 5b.
- 5c. Man met commandostaf en
handschoenen in de hand
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. Beeldje / speelgoed
- 8.
9. Ostkamp, 2003, p.62

Foto schaal 1:1

© Jan van Oostveen (<http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>)